

DR. KAPOSZ ZOLTÁN
a PTE KTK egyetemi tanára, az MTA doktora, zkaposiz@gmail.com

PÉCS AGRÁRRENDSZERE A DUALIZMUS KORSZAKÁBAN

AGRICULTURAL SYSTEM OF PÉCS UNDER THE DUAL MONARCHY

ABSTRACT

Pécs was the largest industrial and trade centre of the Southern Transdanubia region in the 19th century; in addition, it had significant agricultural capacities. The area of the city was about 6900 hectares. Most of the lands were used for agricultural purposes. From the aspect of ownership the some acre smallholdings were the most important. As a result of the high soil quality versatile agricultural production was possible (crop cultivation, livestock, horticulture etc...). The viticulture and winemaking stood out of the other agricultural production systems, these were practiced on 1438 hectares. Though the city went through quick industrialisation agriculture remained a dominant sector in employment and income generation. From the end of the 1880s agriculture was losing its significance due to the declining agricultural commodity prices and the phylloxera plague; however, it remained an important source of additional income for the local citizens. The agricultural products of Pécs were on the quickly growing local markets, but the wine and fruits played a significant role in the supply of far regions (for example Austria).

Kulcsszavak: Dél-Dunántúli régió, mezőgazdaság, helyi piacok

Keynotes: Southern Transdanubian Region, agriculture, local markets

1. Város és mezőgazdaság

A magyar történeti nézetrendszer a várost elsődlegesen ipari és kereskedelmi településnek tartja. Azonban a városokat a társadalmi és gazdasági munkamegosztásban betöltött szerepe szempontjából vizsgálva kiderülhet, hogy azok térségenként gazdálkodási rendszerüket, társadalmi összetételüket tekintve igen eltérőek voltak. A hazai városok jelentős részében a foglalkoztatásban, a jövedelemszerzésben, a termelésben hosszú időn át sokáig a legfontosabb ágazat a mezőgazdaság volt. A korabeli városi polgári élet alapvető kritériuma volt a földdel való rendelkezés, ami az általunk jobban ismert dunántúli városok esetében főleg a belső telket, a szántót és a szőlőt jelentette. Mivel a piaci mechanizmusok hosszú időn át nem tudták biztosítani a mindennapi vásárlás lehetőségét, ezért az iparosok és kereskedők jelentős részben maguk termelték meg az élelmiszer nagy részét is.¹ Mindez azt jelenti, hogy a polgárság nagy részénél sokáig nem váltak szét az alapvető ágazatok, hanem egy többlábbon álló gazdálkodási modellt alakítottak ki.² Az is egyértelmű azonban, hogy a 19. században a piactudományi törvényszerűségek érvényre jutása már azonban egyre inkább professzionális gazdálkodót feltételezett, vagyis a század közepétől elindult specifikáció hatására ez a régi, kompakt gazdálkodói tevékenység egyre inkább visszaszorult.

A 19. század közepétől az első világháborúig tartó időszakban a magyarországi mezőgazdaság fejlődése két jellegzetes korszakra bontható. Az 1850-es évektől az 1880-as évek közepéig a hazai mezőgazdaság nagyon gyorsan fejlődött.³ Oka az osztrák és a hazai vá-

rosiasodás gerjesztette kereslet növekedése, valamint az ágazat gépesítése volt.⁴ Hamar elterjedtek a vasekék, a vasboronák, megjelentek a gőzgépek, a cséplőgépek, a hozamok gyorsan nőttek, amivel párhuzamosan a mezőgazdasági jövedelmek is emelkedtek. Az 1880-as évek közepétől viszont – mivel az európai országokban megjelent az amerikai gabonadömping – a piac összeszűkülte, az árak csökkentek, ezért a mezőgazdaság évi növekedése is visszaesett.⁵ Nagy szerencséje volt azonban a hazai agráriumnak, hogy a Monarchia védett birodalmi piaca így is felvette az agrárfelesleg nagy részét. Súlyosbította viszont a helyzetet az 1880-es évektől terjedő filoxéravész, amikor is a tengerentúlról származó betegség miatt a magyar szőlők többségét ki kellett vágni, ami a borból élő társadalmi csoportokat igen érzékenyen érintette.⁶

2. A foglalkozási szerkezet változása

Nézzük meg a továbbiakban, hogy a fent jelzett európai és országos gazdasági tendenciák hogyan jelentek meg Pécs városában, egyáltalán milyen szerepe volt az agráriumnak a pécsi társadalom életében. Pécs szabad királyi város a 19. század első felében egy olyan város volt még, ahol a mezőgazdaság, a kereskedelem és az ipar együttesen adta város gazdasági jelentőségét. Az 1850-es évektől azonban minden megváltozott: az ipari növekedés felgyorsult, ami a dualizmus korszakában tovább erősödött. Ez jól látszik a foglalkozási adatokban is.

1. táblázat. A keresők foglalkozási szerkezetének változása Pécsen (1869–1910)

Table 1.: Sectoral Changes of Income Earners in Pécs 1869–1910

| Foglalkozási ág | 1869-ben (fő) | 1869-ben (százalékban) | 1910-ben (fő) | 1910-ben (százalékban) |
|------------------------------------|---------------|------------------------|---------------|------------------------|
| Östermelés | 1 962 | 17,0 | 1 714 | 7,2 |
| Bányászat | 1 025 | 8,9 | 1 303 | 4,3 |
| Ipar | 3 625 | 31,4 | 8 558 | 35,8 |
| Kereskedelem, szállítás, hitelélet | 730 | 7,6 | 2 911 | 12,2 |
| Értelmiségi | 590 | 5,1 | 1 852 | 7,8 |
| Személyes szolgálat | 2 902 | 25,1 | 3 135 | 13,1 |
| Egyéb | 714 | 6,2 | 4 390 | 18,4 |
| <i>Keresők összesen</i> | <i>11 548</i> | <i>100,0</i> | <i>23 973</i> | <i>100,0</i> |

Forrás: Népszámlálás (1871) és Népszámlálás (1913) adatai alapján összeállítva

Látható a táblázatból, hogy a keresőket tekintve 1869–1910 között az östermelésből (mezőgazdaságból) élők aránya 17%-ról 7,2%-ra csökkent. Az aránycsökkenéshez azonban hozzá kell tennünk, hogy ha az abszolút számokat tekintjük, akkor a keresőket illetően sokkal kisebb a csökkenés, hiszen míg 1869-ben 1962, addig a háború előtt még mindig 1714 ember dolgozott a mezőgazdaságban. Vagyis a pécsi mezőgazdaság ebben a korban egy viszonylag stabil ágazat volt, hiszen egy félévszázad alatt a mezőgazdasági keresők létszáma mindössze 5%-kal csökkent. Az aránycsökkenés nyilvánvalóan azzal kapcsolatos, hogy 1869–1910 között a város népessége több mint kétszeresére emelkedett, s a munkaerő-növekmény főleg az iparban és a szolgáltatás különböző területein (kereskedelem, pénzügy, oktatás stb.) jelent meg. Azt is hozzá kell tennünk – s erre a továbbiakban bőven láthatunk eseteket –, hogy az agrárkeresők számának lassú csökkenését alapvetően nem a tradicionális ágazatváltási folyamatok okozták, ebben a legnagyobb hatása az elementáris erővel megjelenő filoxéra járványnak volt.

3. A földbirtoklás sajátosságai Pécsen

Az 1890-es évek közepén a városhoz tartozó terület 12 245 holdat tett ki.⁷ Tapasztalataink szerint a fallal körbevett szabad királyi városok területe nem sokat szokott változni. Ennek legfontosabb oka, hogy a városokat általában nagybirtokok vették körbe, vagyis a városi terület kiterjesztésének határai voltak. Pécs város körül keletről, északról és délről egyházi nagybirtokok terültek el, amelyek ráadásul olyan kötött birtokok voltak, amelyeket nem is lehetett értékesíteni. A püspökség, a káptalan, a székesegyház és a papnevelde hatalmas uradalmi nagyrészt körbevették a várost. Néhány rövid szakaszon világi uradalmakkal is határos volt Pécs: nyugaton a pellérdi uradalom 1860-ig a Czindery, majd a Wenckheim, illetve a Brázay család tulajdonában volt; délkeleten az üszögi uradalom 1849-től a Biedermannoké, 1884-től pedig Gross családé volt.

A mezőgazdaságilag hasznosítható plusz földeket a városi területen belül kellett keresni. E területek növelése érdekében fontos lépések történtek a mocsarak lecsapolására. A város déli területein fekvő, főleg a Pécsi-víz menti földekre nagy szüksége volt a lakosságnak. A vizek szabályozása a polgárságnak és a környék uradalmainak is érdeke volt, hiszen a várost délnyugati irányban elhagyó patak vette föl a környék vizeit is. Az 1820–30-as években a város megásatta a patak medrét.⁸ Ekkor tűntették el a város déli szélén meghúzódó mocsarat (Tüskés).⁹ Fontos eleme volt a szabályozásnak a vasútépítés is. 1868-ban a Pécs–Barcs vasút a város legmélyebb részén épült ki, ahol meg kellett oldani a Pécsi-vízbe északról és délről befolyó vízfolyások problémáját. A változásokra érdemes felidézni Fényes Elek azon megjegyzését, miszerint Pécs *„Szántóföldjei; valamint rétjei igen termékenyek, s a rónán haszonvehetetlen darab alig van, kivált mióta a város a réteket árkokkal keresztülhuzatván, a posványosságokat kellemes kaszálókká változtatta.”*¹⁰

Nem segítette a városlakók mezőgazdasági termelését az sem, hogy a városban lévő belterület folyamatosan szélesedett. 1854–1895 között mintegy 27%-os növekedést látunk, a belső terület nagysága 1895-ben már 641 holdat (5,2%) tett ki. A növekedésnek több oka is volt. Egyrészt a városi lakosság ebben az időszakban megduplázódott, amely újabb és újabb házhelyek kialakításának igényét hordozta. A szaporodás hatására a külvárosok lakott területe elkezdett kifelé csápszerűen terjeszkedni. De nagy szerepe volt a területi bővülésben az iparosodásnak is, hiszen az 1850-es évektől egyre több üzem jött létre. (A Zsolnay fokozatosan bővült, a Hamerli kesztyűgyár új telephelyre költözött, elindult a bőrgyár, de ott voltak a malmok, a téglagyárak, a sörgyárak stb).¹¹ Világosan érzékelhető tulajdonosi-vállalati stratégia, hogy igyekeztek a munkások egy részét közvetlenül a gyárak mellett tartani, ahol számukra lakásokat építettek.¹² Emeljük ki még az új városrészt, Pécs-bányát, ahol a Dunai Gőzhajózási Társaság (DGT) épített lakásokat, s ahol a századfordulón már csaknem 4200 lakos élt.¹³ A korabeli városi térképekről¹⁴ is látszik, hogy Pécs „megtelt” épületekkel: üres telkek, foghíjak egyre kisebb mértékben fordultak elő a belterületen. Mindez sok helyen csökkentette a művelt földek méretét. A belterületen kívül eső földek nagy része (11 604 hold) ugyanakkor mezőgazdaságilag hasznosítható volt.

A birtokszerkezet fontos vonása, hogy az országra tipikusan jellemző nagybirtokmodell a városi határokon belül nem jelenhetett meg; a várost alkotó birtokrendszer (a városi komunitáshoz tartozó erdőt leszámítva) alapvetően kisbirtokosi jellegű volt. Pécs határain belül egyetlen nagyobb birtok volt csak, mégpedig magának Pécs városnak a földje, amely 5107 holdas, négyötöd részben erdő volt.¹⁵ Pécs régi problémája volt, hogy nem voltak olyan arisztokrata lakosai, akik jelentős vállalkozásokkal, helybeli birtokaikat felhasználva hozzá tudtak volna járulni a város felemelkedéséhez.¹⁶ Pedig sok arisztokratának volt itt lakása, így például a Somssich, a Majláth, a Schmidegh grófoknak, a Wenckheim és Tallián báróknak, de említhetnénk a nem főrangú, de sok ipari, kereskedelmi és pénz-

ügyi vállalkozást fundált Czindery Lászlót is.¹⁷ A nagybérlők közül említsük meg Nádosy Kálmánt és Mándy Samut, akik egymást követően többek között a hg. Esterházy-család szentlőrinci uradalmának voltak bérlői;¹⁸ mindkettőjük esetében a megyei és városi megbízatások betöltése növelte a befolyást. Egy 1902. évi számvevői jelentés szerint Pécsen 80 holdnál nagyobb földdel a város, a püspökség, a székesegyház, a DGT, Scholz Gyula, Jankovits Hugó örökösei és Mattyasovszky Jakab bírt.¹⁹ Az említett személyek a város gazdag és befolyásos köreihez tartoztak.

Nagybirtok hiányában Pécs földbirtokszerkezetének meghatározó eleme a kisbirtok maradt. 1895-ben az erdők és belső telkek nélkül vett 7323 holdnyi területen 2292 gazdasági üzem működött. Egy üzemhez átlagosan 3,2 hold föld tartozott, amely igen alacsony érték. Megerősíti ezt egy 1901. évi felmérés is, amely szerint a városban található gazdaságok apró egységekből álltak. Ekkor a tulajdonban bírt 517 földbirtokból 126 darab 1 hold alatti, 210 pedig 1–5 hold közötti volt.²⁰ A 19–20. század fordulója felé Pécs határában viszonylag kevés földet adtak bérbe.²¹ A kisbirtokosi rendszer, s főleg a szőlőtulajdonlás az országos tendenciáknak megfelelően nem nagyon igényelte a bérleti üzemeltetést, a tulajdonos által végzett művelés, s annak főleg az egyes évszakokhoz kötődő szakaszos, s relatíve nem sok időt feltételező jellege biztosította a jövedelmeztetést. Pécs földjeinek művelési rendszere adekvát kifejezője volt a kisbirtokosi jellegnek. 1895-ben az erdő dominanciája mellett a szántó (2660 hold) és a szőlő (2503 hold) volt a legkiterjedtebb művelési ág.

A város területéből az erdő foglalta el a legnagyobb részt. A századforduló idején kb. 4300 hold erdőséggel rendelkezett Pécs városa. A városi erdő nyugaton Szentkút településtől, északon Orfűig és Bánosig, a papnevelde ottani erdejéig terjedt; kelet felé haladva Mánfáig, majd pedig a sásdi országút mentén Szabolcsig, a DGT tulajdonát képező területig tartottak. Az erdők déli határát a szőlőhegyek adták.²² A városi erdő egybefüggő terület volt, bár több részét különböztették meg a korabeliek. Ilyen egységnek számított például a Tettyétől nyugatra lévő, vagyis a Mecsek déli lejtőin lévő erdő; a belső vagy középső rész, amely a Bányatelep felé irányult, s több völgy vágta szét, mint például a Lámpás-, a Kantavári vagy a Hangyás-völgy; illetve külön vették a leírásokban a hátsó erdőrészt, amely a várostól nyugatra terült el, amelyben például a Büdöskúti-völgy bírt komolyabb vízforrással.

4. Termelés és gazdálkodás

A szántóföldi növénytermelés. A 19. század vége felé a város területének 22%-a (2660 hold) volt szántóföld. A szántók nagysága 1876–1895 között egyértelműen növekedett. A szántók a várostól nyugatra, keletre és délre eső vidékeken terültek el, egy kortárs szerint: „többnyire szelíd lejtőjű dombvidék, de egyes részeiben szép síkok is találhatók”.²³ A szántók több száz tulajdonos között oszlottak meg. Általában agyagos földek voltak, amelyben igen sokoldalú termelési tevékenységet lehetett folytatni, gyakorlatilag szinte minden megtermelt benne. A kisbirtokosi jelleg ugyanakkor szinte kizárta, hogy gépesített, váltógazdálkodással működő, magas termelékenységű üzemek jölessenek létre. Ki kell emelnünk azonban, hogy még ennek ellenére is magas hozamokat láthatunk, így például a búzatermelés esetén jóval nagyobb volt a hozam, mint az amúgy hasonlóan jó adottságú egyéb vármegyei vidékeken.²⁴

2. táblázat: Búzatermés és területi átlagai Pécssett és a környező járásokban 1901-ben**Table 2.: Quantity of Wheat Produced and Its Regional Average Prices in Pécs and nearby Districts in 1901**

| Területek | Összes gabonatermés (métermázsa) | Gabonatermés (métermázsa/kat. hold) |
|-------------------|-------------------------------------|--|
| Pécs tjv. | 8 540 | 10,0 |
| Baranyavári járás | 144 683 | 7,0 |
| Siklósi járás | 130 611 | 7,0 |
| Mohácsi járás | 131 342 | 8,5 |

Forrás: Agrárösszeírás (1903): 74–75. old. adatai alapján szerkesztve

A korszakban a legfontosabb gabona egyértelműen a búza volt, hiszen a piac ezt igényelte leginkább. A többi gabonafajta, így a zab, az árpa és a rozs termelése együttesen is messze elmaradt a búzától. Érdemes kiemelni azonban azt is, hogy az árpa, a rozs és a zabtermelés esetén is érvényesültek a jó talajadottságok, e téren is magas hozamokat láthatunk; e gabonák esetében is 10–25%-kal is magasabbak voltak a helyi termésátlagok, mint a legtöbb dunántúli vármegyében, avagy város környéki birtokon.²⁵

A gabonaföldek az összes szántónak a felét sem foglalták el. Mellettük igen nagy jelentősége volt a kukoricatermelésnek: Pécssett a századfordulón 1360 holdon termeltek kukoricát, amely terület meghaladta gabonaföldek méretét. A jelenség mögött a korábbi gabonaválság lenyomata mellett látnunk kell a piaci kereslet növekedését, a néptáplálkozást, de legalább ennyire a pécsi – később részletezendő – állattartás szélesedését, a sokszorosára növekedő sertéstartást. A tengeri termelésében a hozamok értékei mintegy 30–40%-kal múlták felül a járási összesített mutatókat. Termeltek még a pécsiek földjeikben burgonyát (31 holdon), takarmányrépát (40 holdon), valamint különböző pillangós növényeket, így búkkönyt (75 holdon), lóherét (135 holdon) és lucernát (45 holdon).²⁶ Bár az országban már terjedt a műtrágyahasználat, nyilván a pécsi kisbirtokrendszer lehet a magyarázata, hogy 1895-ben még csak két olyan gazdasági üzem volt, ahol műtrágyát használtak a műveléshez.²⁷

Mindez azt mutatja, hogy a századfordulóra a pécsi szántógazdálkodásban az intenzifikáció elemei egyértelműen jelen voltak. Ebben az időben az ország mezőgazdasági struktúrájában még egyértelműen a monokultúrás búzatermelés dominált. Természetesen a városok és a városkörnyéki mezőgazdaság mindig is különbözött a nagyobb szántókkal bíró falusi vagy mezővárosi modelltől. A városokban (a piacközpontokban) a jelentős élőkommunkaerő-felesleg miatt is a munkaigényesebb kapásnövény-kultúrák fontos munkaerő-lekötő funkciót tölthettek be, míg az extenzívebb termelési övezetek a városoktól távolabb helyezkedtek el.²⁸ Nem véletlen tehát, hogy Pécs városában is a kapásnövény- és a takarmánynövény-termelés szélesedett ki.

Állattartás – állattenyésztés. Az állattartást szolgálták azok a rétek és legelők, amelyek területe 1895-ben 1558 holdat tett ki. A várostól főleg délre helyezkedtek el a kaszálórétek, amelyek minőségéről a kortársak általában nagy elragadtatással beszéltek.²⁹ A Pécsi-víz mentén lévő rétek piaci értékét a lakott területekhez való közelségük is növelte. Javította e földek minőségét, hogy néha a felduzzasztott malomárok vizét is ráengedték, illetve még a rétek trágyázására is van példa. Ha az időjárás megengedte, évi két-háromszori kaszálás révén használhatták a réteket. A jó minőségű rétek néha többet értek, mint a szántók, így pl. 1894-ben a rétek holdját 500–1000 Ft-ra, ezzel szemben a szántókét csak 300–800 Ft-ra becsülték.³⁰ A rétekről begyűjthető szálas takarmány a dunántúli területekhez képest közepes hozamú volt: a pécsi termés mennyiségi átlagát tekintve elmaradt a baranyai és a somogyi átlagtól, de nagyjából egybeesett a tolnai és a zalaival. A termék értékét vizsgálva jobb a kép: a dunántúli vidékekkel összehasonlítva kétségkívül a felső szegmensbe kerül a pécsi rétek hozama.³¹

Hasonlóan fontosak voltak a legelők is. Ezek Pécs területéből 1895-ben 583 holdat foglaltak el, de későbbi adatok is nagyjából 550–600 hold között jelzik méretüket.³² A rétekhez hasonlóan a legelők is jó minőségűek voltak. Korabeli leírások szerint a probléma csupán a pusztajelleg volt: a legelőkön nem voltak fák, fasorok, ahova az állatállományt a tűző napsütés elől el lehetett volna rejteni. A pécsi közlegelőt kb. ezer szarvasmarha és sertés, s pár tucat ló és kecske használhatta a század vége felé. A korábban jelentős birkatartás lassan kihalóban volt Pécsen, a tartott állomány száma már csak 300–400 darab között mozgott.³³ A legelők fontosságát növelte, hogy a város megtiltotta a belterületi szarvasmarhatartást, a tehenészetek működését, így azok a külvárosokba és a peremterületekre szorultak vissza.

Az országos tendenciáknak megfelelően Pécsen is megindult a szarvasmarha-fajtaváltás: a 19. század végén a tartott állatok között döntő többségben voltak már a nyugati fajták. A gazdák elsődleges igénye a tej volt, éppen ezért általában jól tejelő keverékfajták alakultak ki; 1895-ben az összeírt állomány mintegy 75%-a tehenből állt. A statisztikai összeírás szerint az állomány mintegy felét a pirostarka tette ki, mellette voltak még a magyar erdélyinek, a mokány vagy riskának, a borzderesnek és „egyéb színesnek” nevezett fajták.³⁴

Pécs közlekedés-földrajzi pozíciója, valamint a város piacközponti szerepe miatt a lóállomány jelentős volt, s ez főleg akkor igaz, ha a szarvasmarha-állományhoz viszonyítjuk. 1895-ben összesen 907 lovat tartottak a pécsiek, amely állományból mén 12, kanca 221, míg herélt ló 674 darab volt. Minden bizonnyal arról van szó, a helyi szállítás, a közlekedés nélkülözhetetlenné tette a lovak tartását, nem is beszélve arról, hogy Pécs híres kereskedő hely is volt. A lótartás jelentőségét mutatja az is, hogy viszonylag sok lófogatot írtak össze: a statisztika szerint egyes fogatból 46, kettesből 315 darab, hármasból 29 volt a városban.³⁵ Igen jelentős volt a bérkocsis vállalkozások száma a városban. A lótartás egyre fontosabbá vált, amit jól mutat, hogy Pécsen 1911-re megduplázódott az állomány (1799 darab).³⁶

A 19. század végén feltűnő a sertéstartás alacsony volumene: a 600–700 darabos állomány más városokhoz képest nem sok, főleg akkor, ha a 2292 gazdasági üzemegységre gondolunk.³⁷ Viszont másfél évtized alatt érdemi átalakulás ment végbe: a háború előtt már 3256 darabos állományt találunk.³⁸ Jelentős sertésmennyiség került Pécsre a külső piacokról is: „*A szorosabb értelemben vett sertésenyésztésről szó éppen nem lehet, csakis üzleti szempontból veszik meg a hetivásárookra behajtott süldőket és malaczkokat, hogy azokat néhány hó lefolyása után jó pénzért eladják...*”.³⁹ Ez nyilvánvalóan mutatja Pécs kereskedelmi jellegét is. A húsellátáshoz kapcsolódik, hogy a város 1901-ben létrehozta saját közvágóhidját, ugyanakkor az 1880-as években megalakult Pécsen egy sertéshizlalo részvénytársaság is.⁴⁰

A mintegy 4100 darabos baromfiállományról szóló adatnak nem kell nagy jelentőséget tulajdonítanunk, viszont mutathatja azt, hogy a belvároson kívüli területeken a húsfogyasztás szempontjából fontos tényező lehetett a mindennapi megélhetésben.⁴¹ Említettük már a juhállomány visszaszorulását, ugyanakkor megjegyezzük, hogy a belterületi házaknál nevelt, tartott egy-egy kecske tipikus jellemzője volt a háztartásoknak.

Az erdőgazdálkodás. Az erdők területe is sokat változott az idők során. Jelentős részét kiirtották, így nagy kopár pusztaságok voltak a jókora kiterjedésű erdőségben. De voltak az erdőkben legeltethető területek, méhészkedésre alkalmat adó terek stb. Az erdő sokfajta megélhetési lehetőséget biztosított. Volt két menedékház, egy 16 holdas honvédségi lőtér, valamint az utak és kőbányák területe is kitett 27 holdat. Legfontosabb fafajta a tölgy, a bükk, cser és a gyertyán volt, de kis részben előfordult a juhar, a barkócza, az ihar, a szil, a kőris, a cseresznye, a hárs, vadkörte, a rekettye és a nyár is.⁴² Mesterséges telepítés révén –

amit főleg a vasipari faszén-szükséglet, valamint a lakossági fűtőanyag kielégítése miatti erdőirtások kényszerítették ki – megjelent a pécsi erdőben a szelídgesztenye, az erdei fenyő, a fekete fenyő, az akác, a mandula és a dió. A 19. század végén még becsülni sem lehetett pontosan, de sokszor felbukkan a különböző jelentésekben, leírásokban, hogy kimeríthetetlen bányák vannak a pécsi erdők alatt.⁴³ Az erdőterület persze nem volt mindig sértetlen. A DGT 1857-ben megvett a város földjéből 90 holdat. Később a Nagy István polgármester időszakában kötött szerződés szerint hozzájutott a bányavállalat 1 millió forintért 380 hold erdőhöz, amelyen joga volt bányák kutatására és megnyitására. Együtt járt ezzel a joggal a DGT számára 3000 fa kivágása és a területen lévő vízforrás használata.⁴⁴ Az erdőkben lévő kő- és kavicsbányák szolgáltatták alapját a porcelángyártásnak, így például a Zsolnay-gyár is bérelt agyagos területet.⁴⁵ A városi üzemek, intézmények, valamint a lakosság ellátására jelentős fakitermelés folyt. Ez a korszak volt a rendszeres erdőgazdálkodás kialakulásának időszaka, amit az is mutat, hogy kétségtelenül jelentős állománypótlások is előfordultak már a 19-20. század fordulóján.

A pécsi erdő gazdag volt vadban. A vadállomány főleg őzből, nyúlból, borzából, átvonuló vaddisznóból, fogolyból, erdei szalonkából állt. A város tilalmazta a szabad vadászatot, azt csak engedéllyel, az év meghatározott időszakában lehetett végezni. A város a szociálisan rászorulóknak esetében hetente egyszer-kétszer engedélyezte hulladékfa gyűjtését, de kizárólag kézzel, fűrész nélkül végezheték ezt a tevékenységet. Ez zavarta a vadállomány nyugalomát, ami miatt az sokszor más helyekre kényszerült vándorolni. Az erdőség kapcsán a városi népesség néhány helyen – mint például a bányatelepi lakosság a szentkúti vidéken – kisebb számú marhatartásra, legeltetésre is kaphatott lehetőséget.⁴⁶ A mecseki erdőségek adták a lehetőséget a méhészkedésnek, ami azonban nem volt nagy volumenű.

Szőlőtermelés – borászat – filoxéra – rekonstrukció. A dualizmus hajnalán a pécsi gazdaság egyik lába a szőlőgazdálkodás és az ebből következő borkereskedelem volt. Egészen az 1880-as évekig a szőlőgazdálkodás pozíciója nem is volt veszélyben. Ezt jól mutatja egy 1894-es leírás, miszerint a pécsi szőlőkben „a hajdani jólétet bizonyító palotaszerű présházak” vannak.⁴⁷ A szőlők területe folyamatosan növekedett: az 1860–70-es években Pécssett 1900–2000 hold, az 1890-es évek közepén 2500 hold szőlő volt már.⁴⁸ A régóta itt élőknek szinte mindig volt szőlője, még a nagyobb gyárakkal rendelkező vállalkozók (Zsolnay Vilmos, Engel Adolf, Hamerli János stb.) számára is igen fontos volt szőlő.⁴⁹ 1902-ben 10 holdnál nagyobb szőlője hat pécsi lakosnak (Sillay Béla, Teleki Zsigmond, Jankovits Hugó örökösei, Siptár Lajos, Erreth János és Lajos) és a DGT-nek volt.⁵⁰ Közülük is kiemelkedett a 35 holdas Jankovits-birtok.⁵¹ Volt a pécsi lakosságnak egy olyan rétege is, amely kizárólag a tulajdonában lévő szőlőből élt, s ha valamiért (katonaság, betegség stb.) kiesett a termelésből, akkor nehéz jövedelmi helyzetbe kerülhetett.⁵² A pécsi szőlők alapvetően kisbirtokok voltak. Pécssett 1909-ben a 2776 szőlőtulajdonosból 2016 (72,6%) 1 holdon aluli, 638 tulajdonos (23%) 1–2 hold közötti, 101 tulajdonos (3,6%) 2–3 hold közötti, 21 tulajdonos (0,8%) pedig 4 hold feletti szőlővel rendelkezett, vagyis egyértelmű a kisbirtok túlsúlya.⁵³ Fontos volt a nagykereskedelem is. Pécssett az 1880-as években 4 bornagykereskedő és 19 borkereskedő működött, akik közül nyolcan foglalkoztak szőlő- és bortermeléssel is.⁵⁴ Még amikor Ausztriában jó szüret is volt, a pécsi borkereskedők akkor is el tudták adni az árujukat a külső piacokon. Elindult a pécsiek részéről a borpalackozás is, több pécsi termelő (Littke, Szeifricz stb.) is foglalkozott ezzel.⁵⁵ Ne felejtjük el, hogy a szőlő azon túl, hogy presztízsnak számított, az egységnyi területre eső legjobban fizető mezőgazdasági ágazatot jelentette az 1880-as évek előtt.⁵⁶

A szőlőgazdálkodásra a valaha volt legnagyobb csapást a filoxéra-betegség és a másfél évtizeddel később megjelenő peronoszpóra mérte. A filoxéra a tengerentúlról származott, az országban először 1875 körül jelent meg a déli vidékeken, de az 1880-as évek közepére

már az ország legkülönbözőbb pontjain is észlelték. Nem nagyon volt hatékony védekezés ellene.⁵⁷ A helyi sajtó 1887. május végén adott hírt először a betegségről, amikor is Horváth Antal ügyvéd észlelte a vele szomszédos Göppel Márton hentes tulajdonában lévő szőlőben a filoxérát. Nem véletlenül írta az egyik helyi újság, hogy „*A szőlősgazdák réme, a szőlő esküdt ellensége a phylloxera betette lábát a mi szőlőterületeinkre is*”.⁵⁸ Júliusra már a legjobb helyeken, így a bálisci és a szkókói területeken is jelentkezett a rothadás, augusztusban pedig a legjobb termőterületen, a Makár-hegyen is felütötte fejét. A lavina megállíthatatlan volt, a filoxéra 1887–1893 között csaknem teljesen kipusztította a szőlőket, a századfordulóra a korábbi szőlőkből alig 2% maradt meg.⁵⁹ Ezzel viszont a pécsi társadalom jelentős része elvesztette egyik fontos jövedelemforrását.

A város részéről is kényszerlépésekre volt szükség. Az országosan is ajánlott amerikai szőlőtelepet 1888-ban állította fel a város. Itt kísérletezték ki és állították elő azokat a szőlővesszőket, amelyekről a gazdák vásárolhattak és a telepíthettek. A kikísérletezett, termesztett fajták többsége direkt termő volt, vagyis olyan szőlő, amelynek termése és bora egyaránt élvezhető és ugyanakkor alanynak is alkalmas. A telep fő feladatát az alanyfajták európai nemes fajtákkal való beoltásával új fajták kikísérletezése jelentette.⁶⁰ A kísérletekben vezető szerepet játszott Horváth Antal (amúgy ügyvéd, numizmatikus, archeológus), a pécsi szőlők megújítója, aki 1892-ben kezdte el tevékenységét.⁶¹ A városi szőlőtelep teljesítményére jellemző, hogy az 1890-es években évente több százezer gyökeres és sima vesszőt adott el a gazdáknak, ami a század vége felé már túlkínálatba ütközött, hiszen az országban máshol is hasonló újító programok futottak. Végül is a szőlőtelepet némi vajúadás után 1917-ben zárták be, de feladatát teljesítette. De az új szőlőfajtákkal való bánásmód új tudást is feltételezett. A megoldást a Baranyavármegyei Gazdasági Egyesület szorgalmazta, amikor a földművelésügyi minisztert kérte egy Pécsen felállítandó alsó fokú, szőlőmunkásokat képező iskola felállítására. Ebből lett a vincellériskola, amely 1896. március 1-jén nyílt meg az Ágota utca 1. szám alatt.⁶² Fenntartásához az állam évi 2500 korona segélyt adott, ami kiegészült a Pécsi Takarékpénztár 10 000 forintos alapítványának éves kamataival, míg a város finanszírozta a hiányzó 7500 forintot. Az iskola rendelkezésére állt kísérletezés céljára a 16 holdas amerikai szőlőtelep, a szőlősgazdák szövetkezetének telepe, s végül a már regenerált, s a még regenerálandó egész pécsi szőlőterület.⁶³ Az amerikai szőlőtelepnek kellett volna a városi önrészt kitermelni, ám a századforduló után a telep arra már nem volt képes, így állandó finanszírozási problémák merültek fel. Végül is az iskola eredeti funkcióját elveszítette, hiszen az új szőlőművelési ismeretek elterjedtek, így az iskola a 20. század első évtizedének végén megszűnt. 1896–1907 között összesen 178 vincellér végzett a pécsi intézményben.⁶⁴

A szőlőrekonstrukcióhoz a pécsi kisbirtokosoknak sem nagyon maradt más lehetőség, mint az állami kedvezményes kölcsönök felvételével újraterlepitni szőlőjüket. Szakirodalmi adatok szerint a kedvezményes hiteleket pécsi gazdák vették először igénybe.⁶⁵ Érdekess, hogy Baranya megyében, főleg a minőségi gazdálkodást folytató uradalmi gazdaságokban (Dárda, Bellye, Szentlőrinc, Helesfa stb.) a pécsi beavatkozást jóval megelőzve már aktívan és eredményesen foglalkoztak a filoxéra elleni fellépéssel.⁶⁶ Pécsen az 1890-es évektől indulhatott meg az újjátelepítés. Az Iparkamara jelentése szerint 1891-ben 70 holdat, 1894-ig 200–300 holdat telepítettek újra, ám a munkák felgyorsultak, s így nem véletlen, hogy a századfordulón kiadott statisztikai évkönyv adatai szerint a korábbi szőlők csaknem 60%-át sikerült újjátelepíteni: 1901-es adataink szerint 1292 holdon volt már szőlő, ugyanakkor a filoxérával ellepített terület már csak 30 holdnyi volt.⁶⁷ Az ekkor 1292 holdas összes szőlőterületből direkt termő fajtákkal 3 hold, még be nem oltott szőlőfajtákkal 270 hold, beoltott szőlőfajtákkal pedig 989 hold volt beültetve. A szőlőrekonstrukció teljessé azonban sohasem válhatott, viszonylag sokan voltak, akik lemondtak a további

szőlőtermelésről: a későbbi adatokkal való összehasonlításból kiderül, hogy a pécsi szőlők területe a filoxéra előtti időszakhoz képest mintegy 15%-kal csökkent. Tény azonban, hogy a rekonstrukció ideje alatt Pécssett minőségi megújulás zajlott le. Joggal állapítja meg a szakirodalom, hogy a változások hatására elterjedtek a nemesebb fajták, jobb lett a talajművelés, a forgatásos telepítés, rendszeresebb lett a trágyázás, a karózás, a soros ültetés, az őszi takarás, a metszés, a többszöri kapálás, a peronoszpóra elleni permetezés is gyorsan terjedt, s jobb lett a borkezelés is.⁶⁸

A filoxéravész egyrészt hatalmas jövedelemkiesést hozott a lakosságnak, amihez hozzájárultak még a szőlőrekonstrukciós költségek, s ráadásul a napszám is egyre drágábbá vált. Azzal is szembesülni kellett, hogy a homoki szőlők hozamai jóval magasabbak voltak, mint a pécsi hegyvidéki szőlőké. A 20. század első évtizedében igen ingadozó bortermést és borárakat lehet látni, ami szintén nem erősítette a pécsi bortermelők pozícióját. 1908-ban 48 340 hl bor termett Pécssett, de egy évvel később mindössze 11 470 hl-t jelentettek be a városi adóhivatalnál.⁶⁹ Az adókat a szőlők után fizetni kellett, így nem véletlenül terjedt el az híres pécsi mondás, hogy „*Régen a szőlő házat hozott, ma házat visz*”.⁷⁰ A filoxérával a pécsi „*tüke*” életmódja jutott válságba: a tavasztól ősziig szőlőbe költöző, s ott művelést folytató, bort készítő, valamint a téli hónapokra a városba visszaköltöző, s iparral foglalkozó életmód válságáról van szó, hiszen a borbevételek lecsökkentek, s másfajta megélhetés után kellett nézni. Kétségtelennek tűnik azonban az is, hogy a városi társadalom értékrendjében a szőlő az évtizedes megpróbáltatások után lassan kezdte visszanyerni presztízsét, és a századforduló utáni időkben sokan próbálkoztak már szőlőterület megvásárlásával.⁷¹ Erre utal az is, hogy 1908-ban a dunántúli törvényhatósági jogú városok között Pécs szőlőterülete a maga akkori 1757 holdjával még mindig a legnagyobb méretű volt.⁷²

Kertészet, gyümölcstermelés. A polgárosodó Magyarország fogyasztói szokásaiban egyre jelentősebb szerep jutott a kertészeti termékeknek; ugyanakkor a pécsi agrártermelésben mindig nagy jelentősége volt a kertészeti és gyümölcstermelési ágaknak. A kortársak sokszor elragadtatással írtak a pécsi gyümölcstermelésről. A gyümölcstermelés terén nagyvolumenű és magas minőségű munka folyt. 1895-ben 93 555 gyümölcsfát írtak össze, ami többszörösen meghaladja a hasonló méretű városok számadatát. A pécsi gyümölcstermelésen belül meghatározó volt az őszibarack és a szilva termelése, a gyümölcsfa-állomány csaknem felét e két fajta tette ki. Mellette még említést érdemel az alma, a körte, a cseresznye és meggy termelése. A pécsi őszibarackról a kortárs véleménye is az volt, hogy az a város legértékesebb gyümölcsfajtája, s azon belül is különösen a franciabarack volt kivételesen jó minőségű. E gyümölcsfaj termelésében nagy szerep jutott a város főügyészének, Fekete Mihálynak, akinek nevét a határokon túl is ismerték.⁷³ A pécsi gyümölcs a helyi és a környékbeli vásárok állandó terméke volt, bár tartósítani nem nagyon lehetett, ám még így is igen nagy keresletre számíthatott. Pécssett kisebb kerttel általában minden földdel rendelkező gazda rendelkezett, de az elsődlegesen saját fogyasztást szolgált. Gyorsan terjedtek a zöldségtermeléssel foglalkozó kertészetek, s köztük is voltak olyanok, amelyek egy-egy termékre specializálódtak, s igen magas minőséget értek el. Pécs különlegessége a bolgárkertészetek révén alakult ki, amelyek az 1870-es évek vége felé jelentek meg. Az ide betelepülő bolgárok főleg a város nyugati részein telepedtek le. Működésük fontos jellemzője volt a vízigény: olyan helyeken telepedtek meg, ahol az öntözést biztosítani lehetett. A Magyarürögi- és Patacsi-víz mentén alakult ki az a terület, ahol intenzív, nagy előmunkaerőt igénylő termelést folytathattak, s amelynek eredménye révén a város piacain nagy tömegű zöldségfelét értékesítettek, s egyben a lakossági fogyasztást is átfomálták.⁷⁴

5. Összegzés

Elemzésünk egy olyan dél-dunántúli várost mutatott be, ahol a dualizmus korában az országos átlagnál sokkal gyorsabb volt az ipar fejlődése, s ahol a város egyre inkább valószínűségi regionális központi funkciókhoz jutott. A gyors iparosodás hatására Pécsen a 20. század elejére a gyáripar, a tradicionális kisipar, valamint a szénbányászat dominálta a gazdasági rendszert. A képet ugyanakkor árnyalja, hogy a mezőgazdaság a foglalkoztatásban és a jövedelemtermelésben ugyan teret veszített, ám mégis fontos ágazata maradt a helyi gazdaságnak. A 19. század közepén a bor a város lakosainak még a legfontosabb terméke volt. Az iparosodás és annak növekedő jövedelemtermelő képessége miatti munkaerő-elszívás, a gabonaválság és a filoxéra hatásaképpen azonban a pécsi agrártevékenység lassan háttérbe szorult, viszont továbbra is fontos maradt a városlakók számára kiegészítő jövedelemforrásként és olcsó fogyasztási lehetőségként. Áttételesen persze mindenki részesült a városban megtermelt mezőgazdasági termékekből: a lakosság a saját előállítású termékek fogyasztásán túl kihasználhatta a vásárok és napipiacok működését; az élelmiszeripari vállalatok (malmok, tejipari cégek, vágóhid stb.) alapozhattak a helyi agrártermelésből származó nyersanyagra; a város pedig az erdők és egyéb bérbeadható területekből jelentős forrásokat nyert saját intézményei és közüzemei finanszírozására.

JEGYZETEK

1. Bairoch, Paul (1990): 53–54. old.; lásd még: Bácskai Vera (2002)
2. A szaporodó városmonográfiák közül lásd például: Kaposi Zoltán (2009) munkáját.
3. Kaposi Zoltán (2005): 375. old.
4. Orosz István (1979): 1054. old.; Vörös Antal (1978): 295. old.
5. Komlos, John (1990): 62. old. táblázat adata.
6. Feyér Piroska (1970); illetve Beck Tibor (2005): 19. old.
7. Mezőgazdasági statisztika (1897): 142. old.
8. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BML) XV. 9. 65. doboz. Pécs kataszteri térképe, 1865.
9. Kiss Géza (1975): 236. old.
10. Fényes Elek (1851). Interneten: <http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyess/>
11. Kaposi Zoltán (2011): 55. old.; illetve Kaposi Zoltán (2006)
12. Viszonylag sok lakást épített a Zsolnay-gyár, valamint a DGT.
13. MNL BML. IV. 1407. Pécs város polgármesterének elnöki iratai. 161/1901. sz. jelentés alapján.
14. Lásd: MNL BML. XV. 9. No. 123. Pécs, 1892.; illetve BML. XV. 9. No. 137. Pécs, 1904.
15. Gazdacímtár (1897): 74–75. old.
16. Pécs ezer éve (1996): 179. old.
17. Czindery Lászlóról lásd: Kaposi Zoltán (2012): 55–82. old.
18. Parlamenti Almanach (1922) http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al922_27/320.htm
19. Források (2010): 152. old.
20. Agrárösszeírás (1903) adatai alapján.
21. Mezőgazdasági statisztika (1897): 1. kötet, 142–145. old. adatai alapján.
22. MNL BML XV. 9. 3. C. 65. doboz, 1854. Pécs
23. Ágh Timót (1894): 197. old.
24. Agrárösszeírás (1903): 74–75. old. adatai alapján
25. Agrárösszeírás (1903) adatai alapján szerkesztve
26. Agrárösszeírás (1903) különböző táblázatai
27. Mezőgazdasági statisztika (1897): 144–147. old.
28. Kaposi Zoltán (2002): 34. old.
29. Ágh Timót (1894): 197. old.

30. Ágh Timót (1894): 198. old.
31. Agrárösszeírás (1903): 60. old.
32. Mezőgazdasági statisztika (1897): 144–145. old.
33. Az adatokhoz: Mezőgazdasági statisztika (1897); Agrárösszeírás (1903)
34. Mezőgazdasági statisztika (1897): 144–145. old.
35. Ugyanott.
36. Állatösszeírás (1913): 26. old.
37. Mezőgazdasági statisztika (1897): 144–145. old.
38. Állatösszeírás (1913): 26. old.
39. Ágh Timót (1894): 199. old.
40. Pécs ezer éve (1996): 256. old.
41. Mezőgazdasági statisztika (1897): 145. old.
42. Ágh Timót (1894): 201. old.
43. Ugyanott, 202. old.
44. Babics András (1952): 28. old.; illetve DGT (1894): 2–3. old.
45. Rúzsás Lajos (1954): 56. old.
46. Ágh Timót (1894): 200. old.; lásd még: Kollwentz Ödön (1998) munkáját.
47. Ágh Timót (1894): 198. old.
48. Keleti Károly (1875): 279. old.; Soproni Kamara (1878), ill. Mezőgazdasági statisztika (1897).
49. Rúzsás Lajos (1963). 292. old. adatai alapján egyszerűsítve, átalakítva.
50. Források (2010): 152. old.
51. Kovács András (1986): 31. old.; lásd még: Jeszenszky Ferencz (1884) adatait.
52. Források (2010): 156. old.
53. Nagy Imre Gábor (1996): 83. old.; illetve Források (2010): 153. old.
54. Pécs ezer éve (1996): 256. old.; a borkereskedőkről lásd még Lenkei Lajos (1922) leírásait.
55. Pécsi Kamara (1883): 40. old.
56. Keleti Károly (1875): 71–73. old.
57. A filoxerajárványnak széles körű irodalma van. Lásd: Beck Tibor (2006), Vörös Andrea (2005), a megyei viszonyokhoz Várady Ferenc (1896) stb.
58. *Pécsi Hírlap*, 1887. május 25.
59. Kovács András (1973): 285. old.
60. Nagy Imre Gábor (1996): 84. old.
61. Lásd: Vörös Andrea (2005).; Források (2010): 155. old.
62. *Borászati Lapok*, 1896. január 19.
63. Ugyanott.
64. Kovács András (1973): 283. old.
65. Feyér Piroška (1970)
66. Lásd pl. *Borászati Lapok*, 1897. szeptember 12.
67. Agrárösszeírás (1903): 101. old.
68. Lásd: Feyér Piroška (1970)
69. *Közérdek*, 1909. november 20.; *Borászati Lapok*, 1913. november 9.
70. A Pécsi Kereskedelmi- és Iparkamara 1907. évi jelentése alapján Nagy Imre Gábor (1996): 86. old.
71. Kovács András (1973): 285. old.; lásd még Rúzsás Lajos (1982) tanulmányát, amely a város egy ismert és nagy karriert befutó bádogosmesterének, Csukás Zoltánnak a szőlővásárlásait és gazdálkodását mutatja be.
72. Thirring Gusztáv (1912): 273. old.
73. Ágh Timót (1894): 198. old.
74. Pécs Lexikon (2010): 1. kötet, 112. old. (A szócikkeket Gyenizse Péter és Kaposi Zoltán írták.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ágh Timót (1894): Emléklapok Pécs szabad királyi város múltjából és jelenéből. Pécs.
- Agrárösszeírás (1903): A magyar korona országainak 1901. évi mezőgazdasági termelése. Budapest.
- Állatösszeírás (1913): A magyar szent korona országainak állatlétszáma az 1911. évi február hó 28-iki állapot szerint. MSK. Új sorozat, 41. kötet. Budapest.
- Babics András (1952): A pécsvidéki kőszénbányászat története. Budapest.
- Bácskai Vera (2002): Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Budapest.
- Bairoch, Paul (1990): A hagyományos társadalmak urbanizációja (17–18. század). Világtörténet, 1990. 47–60.
- Beck Tibor (2005): A filoxéravész Magyarországon. Budapest.
- DGT (1894): Az I. Cs. K. Szab. Dunagőzhajózási Társulat Pécs melletti kőszénbányái. Pécs.
- Feyér Piroska (1970): Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Budapest.
- Fényes Elek (1851): Magyarország geographiai szótára I–IV. kötet. Pest.
- Források (2010): Források Pécs város polgárosodásáról (1867–1921). Tanulmányok és források Baranya megye történetéből 15. (Szerk.: Nagy Imre Gábor). Pécs.
- Gazdacímár (1897): A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 2. kötet. Budapest.
- Jeszenszky Kálmán (1884): Szőlőtulajdonosok névjegyzéke. Pécs.
- Keleti Károly (1873): Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1873. Budapest.
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest–Pécs.
- Kaposi Zoltán (2005): Transformation of the Hungarian Land Structure and the Agricultural Production in the Last Three Century. In: Erdei Ferenc III. Tudományos Konferencia I. kötet (Szerk.: Nagyné Fehér Irén). Kecskemét. 373–378.
- Kaposi Zoltán (2006): Pécs gazdasági változásai 1867–2000. Pécs.
- Kaposi Zoltán (2009): Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai (1743–1848) Nagykanizsa.
- Kaposi Zoltán (2011): Ipszerkezet és városfejlődés Pécsen a 19–20. század fordulóján. In: Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv, 2011. (6. évf.). 1. sz. 51–76.
- Kaposi Zoltán (2012): A nagybirtok modernizációjának lehetőségei a 19. századi Dél-Dunántúlon. In: A tudomány vonzásában (Szerk.: Kaposi Zoltán, Lendvai Tamás, Oroszi Sándor Pécs. 52–85.
- Kiss Géza (1975): A reformkori Pécs ábrázolása a korabeli irodalomban. In: Baranyai helytörténet-írás 1974–75. Pécs. 233–248.
- Kolwentz Ödön (1998): Pécs szabad királyi város erdeinek és az ott folytatott erdőgazdálkodásnak a története. Erdészettörténeti Közlemények, XXXVI. kötet.
- Komlos, John (1990): Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Budapest.
- Kovács András (1973): Adatok a pécsi filoxéravész történetéhez In: Baranyai helytörténetírás 1972. (Szerk.: Szita László) Pécs. 277–289.
- Kovács András (1986): A pécsi bosnyákok. Honismeret 1986. (14. évf.) 2. 29–34.
- Lenkei Lajos (1922): Negyven év Pécs életéből. Pécs.
- Mezőgazdasági statisztika (1897): A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Budapest. 1. kötet.
- Nagy Imre Gábor (1996): Fejezetek a pécsi szőlő- és borkultúra történetéből (1890–1914). In: Tanulmányok Pécs történetéből 2–3. (Szerk.: Vonyó József). Pécs. 81–91.
- Népszámlálás (1871): A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei I–II. Pest, 1871.
- Népszámlálás (1913): A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása 2. rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Budapest, 1913. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 48. kötet.
- Orosz István (1979): Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. In: Magyarország története 1848–1890 (Főszerk.: Kovács Endre). Budapest. 1039–1118.
- Pécs ezer éve (1996): Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből (1009–1962). Történelmi olvasókönyv (Főszerk: Márfi Attila) Pécs.

- Pécsi Kamara (1883): A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a kerületét képező Baranya, Somogy és Tolna megyék továbbá Pécs szabad királyi városnak általános gazdasági, kereskedelmi, ipari és forgalmi viszonyairól 1882-ben. Pécs, 1883.
- Pécs Lexikon (2010): Pécs Lexikon I–II. (Szerk.: Romváry Ferenc). Pécs.
- Rúzsás Lajos (1954): A pécsi Zsolnay-gyár története. Budapest.
- Rúzsás Lajos (1963): Városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII–XIX. században. In: *Értekezések 1961–1962.* (Szerk.: Babics András). MTA DTL. Budapest. 279–317.
- Rúzsás Lajos (1981): A kisüzemi szőlőtermelés és gazdasági jelentősége egy városi iparos gazdasági tevékenységében. In: *Agrártörténeti Szemle* 23. (1981) 3–4. szám, 542–545.
- Soproni Kamara (1878): A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának a Nagyméltóságú M. K. Földművelési és Kereskedelmi Miniszterhez intézett 1876-ik évi statisztikai jelentése. I. Sopron, 1878.
- Thirring Gusztáv (1912): A magyar városok statisztikai évkönyve. 1. évf. Budapest.
- Várady Ferenc (1896): Baranya múltja és jelene I–II. Pécs.
- Vörös Antal (1978): A mezőgazdaság. In: *Magyarország története 1890–1918* (Főszerk.: Hanák Péter). Budapest. 293–338.
- Vörös Andrea (1999): Borhamisítási botrány Pécsen a 19. század végén. In: *Az Előadások Pécs történetéből '96 és az Előadások Pécs történetéből '97 című konferenciák válogatott előadásai* (Szerk.: Font Márta–Vonyó József). Pécs. 123–132.
- Vörös Andrea (2005): A magyarországi borkereskedelem a filoxéra idején. Pécs, 2005. PhD-dolgozat. PTE BTK Történelem-tanszék. (Kézirat.)